ТӨЛЕГЕН АЙБЕРГЕНОВ ЖӘНЕ ТУҒАН ӨЛКЕ ТАБИҒАТЫ: КӨРКЕМ БЕЙНЕЛЕУ ЖҮЙЕСІ

Абдурахманова Асем Ерғали қызы
Шыршық мемлекеттік педагогика университеті Қазақ тілі және әдебиеті бағыты 2-курс магистрі

Байзаков Жандос Абдазимович
Ғылыми жетекші, (PhD)

Аннотация: Мақалада Төлеген Айбергенов шығармашылығындағы туған өлке табиғатының көркем бейнелеу жүйесі тақырыптық-идеялық, символдық-архетиптік және тілдік-стильдік тұрғыдан талданады. Зерттеуде Арал теңізі, Әмудария, Қоңырат, Сыр бойы сияқты географиялық-мәдени кеңістіктердің ақын поэзиясындағы хронотоптық қызметі, құм, мұнара, аруана, жел мен ақ қайың бейнелерінің символдық өрісі сараланады. Сондай-ақ табиғат пен лирикалық кейіпкердің рухани тұтастығы, сағыныш философиясының пейзаждық лирика арқылы көрініс табуы, түс символизмі мен ырғақтық-интонациялық ерекшеліктер қарастырылады.

Кілт сөздер: Төлеген Айбергенов, туған өлке табиғаты, көркем бейнелеу жүйесі, хронотоп, символдық образ, «Құмдағы мұнаралар», сағыныш философиясы, пейзаждық лирика.

Abstract: The article analyzes the artistic representation system of native-land nature in Tolegen Aybergenov's poetry from thematic-ideological, symbolic-archetypal, and stylistic perspectives. The study examines the chronotopic function of geographic and cultural spaces such as the Aral Sea, Amu Darya, Qońırat, and the Syr Darya region,

alongside the symbolic scope of images including sand, towers, she-camel (aruana), wind, and white birch. It also explores the spiritual unity between nature and the lyrical persona, the manifestation of the philosophy of longing in landscape lyricism, color symbolism, and rhythmic-intonational features.

Keywords: Tolegen Aybergenov, native-land nature, artistic representation system, chronotope, symbolic image, Qumdagy Munaralar (Towers in the Sand), philosophy of longing, landscape lyricism.

Кіріспе

Қазақ әдебиетінің 1960-жылдардағы рухани серпіліс кезеңінде өзіндік дауысымен, қайталанбас ырғағымен және терең сыршылдығымен дараланған тұлғалардың бірі — Төлеген Айбергенов. Ақынның көркемдік әлемін тануда оның өмірге келген, балалық шағы мен есею кезеңі өткен географиялық-мәдени кеңістіктің орны айрықша. Арал теңізінің жағалауы, Әмударияның сағасы, Қарақалпақстан мен Оңтүстік Қазақстанның түйіскен құмды-шөлейтті аймақтары мен көктемгі кең даласы ақын поэзиясында жай ғана фон ретінде емес, тұтас көркемдік-философиялық жүйе ретінде көрініс тапты.

Әдебиеттану ғылымында пейзаждық лирика көбіне табиғат сұлулығын суреттеу немесе лирикалық кейіпкердің көңіл күйімен егіздеу (психологиялық параллелизм) тұрғысынан қарастырылады. Алайда Төлеген Айбергенов поэзиясында туған өлке табиғаты бұл шеңберден әлдеқайда кеңейіп, автордың дүниетанымдық кодына, уақыт пен кеңістік (хронотоп) өлшеміне айналады. Ақын жырларындағы құм, жел, теңіз, аруана, бұлақ, ақ қайың, түн мен таң бейнелері ұлттық менталитет пен жеке адамның ішкі тағдырын тоғыстыратын символдық жүк арқалайды.

Осы мақаланың мақсаты — Төлеген Айбергенов поэзиясындағы туған өлке табиғатының көркем бейнелеу жүйесін, оның тақырыптық-идеялық өрісін, символдық-метафоралық құрылымын және тілдік-стильдік ерекшеліктерін жан-

жақты талдау. Зерттеу барысында ақынның «Арман сапары», «Өмірге саяхат», «Құмдағы мұнаралар» жинақтарындағы табиғат пен адам тұтастығын айқындайтын мәтіндер негізге алынды.

Негізгі бөлім

1. Туған өлке ландшафтының поэтикалық географиясы мен хронотопы Төлеген Айбергенов поэзиясындағы кеңістік ұғымы нақты географиялық атаулар мен аймақтық ландшафт ерекшеліктерінен бастау алады. Қоңырат, Мойнақ, Арал, Әмудария, Сыр бойы, Маңғыстау, Сарыағаш сияқты мекендер ақынның өмірбаяндық жады ғана емес, көркемдік әлемінің тірек нүктелері.

Ақын үшін туған жер табиғаты — шексіздік пен еркіндіктің символы. Оның жырларында дала мен теңіз, құм мен аспан бірін-бірі толықтырып, біртұтас ғаламдық кеңістік құрайды. Мәселен, Арал теңізі мен Әмудария бейнелері ақын шығармашылығында тіршілік нәрі, қозғалыс пен тазалықтың бастауы ретінде сипатталады. Ал құмды өлке — сырт көзге қатал әрі жұтаң көрінгенімен, ақынның ішкі көзімен қарағанда терең тарих пен рухани төзімділіктің мекені.

Айбергенов поэзиясындағы кеңістік пен уақыт байланысы (хронотоп) ерекше динамикаға ие. Туған өлке табиғаты өткен шақпен (балалық шақ, ата-баба тарихы), осы шақпен (ақынның рухани ізденісі, сағынышы) және келер шақпен (ұрпақ жалғастығы, мәңгілік өмір) сабақтасып жатады. Ақын табиғат құбылыстарын статикалық сурет күйінде емес, үздіксіз қозғалыс үстінде бейнелейді: жел еседі, құм көшеді, өзен ағады, көктем келеді, жұлдыздар жанады. Осы қозғалыс ақынның ішкі темпераментімен үндесіп, өлеңге ерекше екпін береді.

2. Көркем бейнелеу жүйесіндегі негізгі символдар мен архетиптер Төлеген Айбергеновтің табиғат лирикасында қайталанып отыратын, тұрақты символдық мәнге ие образдар жүйесі қалыптасқан. Оларды мағыналық өрісіне қарай бірнеше топқа бөліп қарастыруға болады:

Құм және мұнара бейнесі. Ақынның ең әйгілі жинағының «Құмдағы мұнаралар» аталуы кездейсоқ емес. Құм — уақыттың, өзгермелі дүниенің, табиғаттың табиғи тынысының белгісі болса, мұнара — сол уақыт сынына төтеп беретін рух биіктігі, адамгершілік пен өнердің мәңгілігі. Құмды дала ақын қиялында сұлулық пен сырға толы әлемге айналады.

Аруана — туған жер мен аналық мейірім символы. «Аруана — бауыр дүние» толғауында табиғаттың төл перзенті — аруана бейнесі арқылы туған топыраққа деген перзенттік махаббат пен адалдық философиясы ашылады. Ботасын іздеп боздаған аруана — тек жан-жануар әлемінің көрінісі емес, өз тамырынан ажырамауға ұмтылған ұлттық рухтың, сағыныштың жиынтық бейнесі.

Жел, дауыл және құйын. Айбергенов өлеңдерінде жел мен дауыл көбіне жаңарудың, серпілістің, тоқырауды бұзатын ішкі қуаттың метафорасы ретінде қолданылады. Ақын тымық күннен гөрі екпінді желді, дауылды түндерді, арқыраған өзендерді жырлауға бейім.

Бұл оның лирикалық кейіпкерінің өмірге деген құштарлығымен, күрескерлік рухымен байланысты. Ақ қайыңдар, бұлақ және көктем. Оңтүстіктің аптап ыстығы мен құмды даласын жырлай отырып, ақын тазалық пен нәзіктіктің баламасы ретінде ақ қайыңдарды, мөлдір бұлақтарды, көктемгі жауынды ерекше іңкәрлікпен суреттейді. Бұл образдар ақын жанының мөлдірлігін, достық пен махаббатқа деген кіршіксіз сенімін айқындайды.

3. Сағыныш философиясы және табиғат пен адам тұтастығы

Төлеген Айбергенов шығармашылығының өзегі — сағыныш. Ақын үшін сағыныш — адамды әлсірететін пассивті мұң емес, керісінше, рухты биіктететін, өмірді сүюге жетелейтін белсенді эстетикалық категория. Осы сағыныш сезімі ең алдымен туған өлке табиғаты арқылы көрініс табады.

Ақын табиғатты өзінен бөлек, сырттай бақыланатын объект ретінде емес, өз болмысының ажырамас бөлігі ретінде қабылдайды. Оның өлеңдерінде лирикалық кейіпкер даламен сырласады, желмен жарысады, тауларға сүйенеді, теңізге мұң шағады. Антропоморфизм (табиғат құбылыстарына адамға тән қасиет беру) тәсілі Айбергенов поэзиясында жоғары көркемдік деңгейге көтерілген. Табиғат тірі ағза ретінде тыныстайды, қуанады, күрсінеді, ақынмен бірге толғанады.

Мысалы, туған жерге оралу немесе одан жырақта жүрген сәттердегі жырларында туған өлкенің әрбір жусаны, құм төбесі, кешкі шапағы киелі мәнге ие болады. Ақын үшін туған жердің табиғатын сүю — бүкіл адамзатты сүюдің бастауы. Ол «туған өлке» ұғымын тар шеңберде қалдырмай, ұлттық топырақтан бастау алған махаббатты жалпыадамзаттық гуманизм деңгейіне дейін кеңейтеді.

4. Поэтикалық тіл, метафоралық жүйе және ырғақтық ерекшеліктер Төлеген Айбергеновтің туған өлке табиғатын бейнелеудегі шеберлігі оның тілдік-стильдік ізденістерінен айқын көрінеді. Дәстүрлі қазақ поэзиясындағы теңеулер мен эпитеттерді ақын жаңа мағыналық реңктермен байытып, тосын метафоралық тіркестер жасады.

Күрделі метафоралар мен ассоциативті бейнелер: Ақын табиғат құбылыстарын сезімдік-эмоциялық ұғымдармен ұштастырады. Оның өлеңдерінде уақыт, сағыныш, қуаныш сияқты дерексіз ұғымдар табиғат детальдары арқылы заттанады.

Түс пен жарық поэтикасы: Айбергенов пейзажында түстер ерекше символдық рөл атқарады. Ақ түс (ақ қайың, ақ бұлт, ақ арман, ақ сәуле) — адалдық пен пәктіктің белгісі; көк түс (көк аспан, көк теңіз, көкжиек) — кеңдік пен еркіндіктің нышаны; алтын және қызыл реңктер (күн сәулесі, таңғы шапақ, құм шағылдары) — өмірлік қуат пен салтанаттың көрінісі.

Ырғақ пен интонация: Табиғаттың дүлей күші мен кең даланың тынысын жеткізу үшін ақын өлең құрылысына еркін интонация, ұзақ тыныстау тармақтар мен

екпінді қайталаулар (анафора, эпифора) енгізді. Бұл тәсілдер өлең оқылғанда дала желінің ескеніндей немесе теңіз толқынының жағаға ұрғанындай акустикалық әсер тудырады.

Төмендегі кестеде ақын поэзиясындағы туған өлке табиғатының негізгі бейнелеу деңгейлері жүйеленген:

Бейнелеу деңгейі	Тірек образдар	Көркемдік қызметі
Географиялық-кеңістіктік	Арал, Әмудария, Қоңырат, дала, көкжиек	Лирикалық кейіпкердің рухани тамыры мен еркіндік кеңістігін айқындау
Символдық-архетиптік	Құм, мұнара, аруана, жел, бұлақ	Уақыт пен мәңгілік, аналық мейірім, рухани тазалық идеяларын жеткізу
Психологиялық-эмоциялық	Көктем, жауын, таң, жұлдызды түн	Сағыныш, іңкәрлік, өмірге деген құштарлық күйлерін бейнелеу
Тілдік-стильдік	Тосын метафоралар, түс символизмі, екпінді ырғақ	Мәтінге акустикалық серпін, суреттілік және эмоционалдық қуат беру

Қорытынды

Қорыта айтқанда, Төлеген Айбергенов поэзиясындағы туған өлке табиғаты — жай ғана көркемдік фон немесе дәстүрлі пейзаждық суреттеу емес, ақынның бүкіл дүниетанымын, эстетикалық мұратын және рухани болмысын айқындайтын біртұтас көркем бейнелеу жүйесі. Қарақалпақстан мен Оңтүстік Қазақстанның табиғи ландшафтынан нәр алған ақын қиялы құм мен теңізді, жел мен аруананы, бұлақ пен көкжиекті жалпыадамзаттық философиялық деңгейдегі символдарға айналдыра білді. Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, Айбергеновтің табиғат лирикасы үш негізгі арнада тоғысады: біріншіден, туған топыраққа деген шексіз перзенттік сағыныш; екіншіден, табиғат пен адам жанының ажырамас рухани тұтастығы; үшіншіден, қазақ өлеңінің

метафоралық және ырғақтық жүйесін жаңартқан көркемдік батылдық. Осы ерекшеліктер Төлеген Айбергенов поэзиясын 1960-жылдардағы қазақ әдебиетінің бірегей құбылысына айналдырып, оның жырларына уақыт өткен сайын өшпейтін мәңгілік ғұмыр сыйлады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Айбергенов Т. Арман сапары: Өлеңдер. — Алматы: Қазмемкөркемәдеббас, 1963. — 76 б.

2. Айбергенов Т. Өмірге саяхат: Өлеңдер. — Алматы: Жазушы, 1965. — 92 б.

3. Айбергенов Т. Құмдағы мұнаралар: Өлеңдер мен поэмалар. — Алматы: Жазушы, 1968. — 144 б.

4. Айбергенов Т. Бір тойым бар: Таңдамалы шығармалар. — Алматы: Жазушы, 1981. — 256 б.

5. Кекілбаев Ә. Заманамен сұхбат: Әдеби-сын мақалалар мен толғаныстар. — Алматы: Жазушы, 1979. — 368 б.

6. Қаратаев М. Әдебиет және эстетика. — Алматы: Жазушы, 1970. — 392 б.

7. Нұрғали Р. Қазақ әдебиетінің алтын ғасыры: Зерттеу. — Астана: Фолиант, 2002. — 512 б.

8. Ысмайылов Е. Ақындар және поэзия. — Алматы: ҚМКӘБ, 1960. — 344 б.